

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

СЛОТВІНСЬКА НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА

УДК 340.142(043.3)

СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор
Гарасимів Тарас Зеновійович,
Навчально-науковий Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
професор кафедри теорії та філософії права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Никифорак Михайло Васильович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри філософії та теорії права

кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник

Кагадій Микола Іванович,
Київський національний університет технологій
та дизайну
завідувач кафедри господарського права

Захист відбудеться «27» лютого 2017 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» (79008, м. Львів, вул. Князя Романа, 1–3, аудиторія 301 XIX навчального корпусу)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» (79013, м. Львів, вул. Професорська, 1)

Автореферат розісланий «20» січня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Бортник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна реформа системи державних органів, у тому числі судових органів є одним з основних елементів модернізації державного устрою. У процесі реформування зросла роль судових органів та підвищилося значення судових актів, що виявляється в помітному посиленні їх правового впливу на суспільні відносини.

Судова влада як одна з гілок державної влади в даний час здійснює не тільки функцію правосуддя, а й фактично функцію правотворчості. Проблема судової практики як джерела права в Україні має суперечливий характер. З одного боку, правотворчі повноваження суду не мають прямого законодавчого закріплення; з іншого – судові акти мають виражений правотворчий характер. Виникаючі протиріччя не тільки ускладнюють діяльність судів, але і приводять до різних процесуальних порушень в діяльності органів державної влади.

У зв'язку з цим в юридичній науці все частіше ставляться питання про роль і місце судової практики як джерела права у системі правових актів, а також про необхідність розгляду у вітчизняній правовій системі таких правових явищ, як судовий прецедент, судова правотворчість і судовий розсуд.

Отже, очевидно, що питання систематизації правових актів, уточнення ролі і місця судової практики як джерела права потребують якнайшвидшого вирішення. Теоретико-правове розв'язання цих питань не тільки сприятиме розширенню теоретичних знань, але й безпосередньо позитивно відіб'ється на підвищенні ефективності правозастосовчої діяльності органів державної влади, що також обумовлює актуальність обраної тематики дисертаційної роботи.

Дослідження окремих питань щодо судової практики як джерела права здійснено у працях відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: С. Бакіліної, О. Балинської, С. Батуріна, В. Бачиніна, І. Білі, С. Бобровик, Ю. Буніна, Н. Бугусова, Ю. Ветютнева, Д. Вовка, О. Воловик, Т. Гарасиміва, В. Денисенка, С. Денисова, Є. Єграфової, Л. Заморської, М. Кельмана, А. Козловського, М. Козюбри, О. Котухи, В. Ляшенка, С. Максимова, Н. Мамченка, Д. Манька, М. Никифорака, І. Оборотова, О. Павлишина, А. Палазяна, Н. Пархоменко, О. Пашуліна, О. Петришина, Є. Полянського, М. Придворова, П. Рабіновича, С. Рабіновича, О. Рижкова, М. Рісного, К. Сігалова, О. Скакун, В. Скоробагатої, С. Сливки, А. Соколової, З. Соломко, В. Тація, Ю. Тихомирова, В. Трофименка, В. Трофимова, Х. Харта, М. Цвіка, Ю. Шемшученка, К. Щеголова та ін.

Аналіз робіт зазначених авторів дає підстави стверджувати, що з позицій загальної теорії права не робилося спроб спеціального монографічного дослідження судової практики як джерела права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр. Національної академії правових наук України, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ: «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (Державний реєстраційний номер 0113U002433) та «Проблеми реформування правової системи України» (Державний реєстраційний номер 0113U007492).

Мета і завдання дослідження. *Мета роботи* – полягає в комплексному загальнотеоретичному аналізі судової практики як самостійної правової категорії, вивченні її правової природи, визначенні її місця і ролі в системі джерел права.

Для реалізації вказаної мети сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати підходи до визначення поняття судової практики та її сутності;
- розглянути історичні етапи розвитку судової практики як джерела права;
- визначити види судової практики;
- охарактеризувати судову практику як джерело права у сучасних правових системах;
- простежити динаміку впливу судової практики на законодавчу діяльність;
- виділити судову практику вищих судових органів України;
- охарактеризувати основні тенденції розвитку судової практики як джерела права.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані з судовою діяльністю вищих органів (Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого адміністративного суду України, Вищого господарського суду України, Вищого спеціалізованого суду України з питань розгляду кримінальних і цивільних справ) судової влади щодо судової практики, прецеденту, правових позицій, що впливають на суспільні відносини у всіх сферах життєдіяльності людини.

Предметом дослідження є судова практика як джерело права.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів, що забезпечують здійснення об'єктивного аналізу предмета дослідження.

Діалектичний метод сприяв дослідженню поняття та сутності судової практики як джерела права (підрозділ 1.4), надав можливість визначити систему та види судової практики як джерела права (підрозділ 1.5). Герменевтичний метод використано при дослідженні змісту наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників (підрозділ 1.1). Застосування істо-

ричного методу сприяло виокремленню етапів розвитку судової практики як джерела права (підрозділ 1.3). Системний метод використано для з'ясування і послідовного викладення положень, підходів до розуміння поняття та видів судової практики (підрозділи 1.4–1.5). Структурно-функціональний та порівняльно-правовий методи використано для аналізу судової практики як джерела права в англо-американській, романо-германській та релігійній правових системах (підрозділи 2.1–2.3). Формально-юридичний метод застосовано при розгляді питань, пов'язаних з категоріальним апаратом дослідження та проблемами його удосконалення (підрозділи 1.4, 3.1–3.3). Методи прогнозування та моделювання використано для вироблення тенденцій подальшого розвитку судової практики як джерела права (підрозділ 3.3). Метод узагальнення застосовано для формулювання висновків.

Науково-теоретичне підрунтя дисертаційної роботи складають наукові праці з історії держави і права, загальної теорії держави і права, порівняльного правознавства, конституційного права, цивільного права, адміністративного права та судочинства, кримінального права і філософії права.

Нормативно-правовою основою роботи стали положення Конституції України, міжнародно-правових договорів, законодавчих актів та інших нормативно-правових актів України, що стосуються судової практики як джерела права.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:
уперше:

– зроблено висновок, що практика вищих судових органів є джерелом права лише тоді, коли в судовому акті: закріплені положення, що роз'яснюють специфіку застосування нормативних актів; вироблені нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; дано тлумачення правової норми; сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті;

– обґрунтовано, що одним із способів вдосконалення законодавства є забезпечення безпосереднього обміну інформацією між вищими судовими органами та законодавчою владою про його стан, з визначенням нормативно-правових актів, що потребують змін, доповнень чи скасування або прийняття нового закону. Запропоновано запровадити при підготовці законопроектів судово-правовий моніторинг, який дозволить виявляти вже встановлені судовою практикою проблемні норми права, що потребують корегування зі сторони законодавчих органів;

– зазначено, що у правовій системі України нормотворча функція органів судової влади офіційно не закріплена, проте вищі судові органи поряд з тлумаченням правових норм і їх застосуванням фактично здійснюють нормотворчу функцію. Розглянуто судову нормотворчість як вироблення вищими судовими органами загальних норм правового регулювання, тлумачення норм в процесі своєї діяльності із закріпленням цих результатів в судовому акті;

удосконалено:

- підходи до розуміння правових позицій судових органів залежно від статусу органу в ієрархії судової системи. Наголошено, що формування правових позицій вищими судовими інстанціями надає їм загальнообов'язкового характеру, усуває правову невизначеність у регулюванні відносин та зобов'язує суди нижчих інстанцій до їх безпосереднього застосування для вирішення спорів;

- визначення поняття судової практики як певного результату, підсумку судової діяльності, в певному виді судочинства, заснованого на досвіді та суддівському розсуді, закріпленого в судовому акті, що містить правові положення, тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій;

- розуміння судового прецеденту як судового рішення вищого органу судової влади у конкретній справі, винесеного в межах певної юридичної процедури, що містить судову норму і має обов'язковий характер застосування для аналогічних справ у майбутньому.

набули подальшого розвитку:

- науковий аналіз процесів правозастосування, тлумачення права, судового нормоконтролю, у процесі яких відбувається формування судової норми. Результатом такої діяльності є вироблення правової аргументації, що закріплена в судовому рішенні у формі правових позицій;

- визначення загальнообов'язковості судової практики вищих судових органів, що сприяє зниженню ризиків в тлумаченні і застосуванні норм права на шкоду правам і свободам фізичних і юридичних осіб, забезпечує єдність судової практики, виробленої вищими судовими органами, створює послідовність у застосуванні норм права судами нижчих інстанцій.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки, положення та пропозиції можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – для удосконалення та подальшого розвитку загальнотеоретичних уявлень про категорію «судова практика як джерело права» в теорії права та галузевих науках;

- *правотворчій та правозастосовній діяльності* – аналітичні напрацювання і розробки суб'єкти правотворення та правозастосування можуть використати для удосконалення чинних і прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, а також поліпшення якості законодавчої та правозастосовної практики;

- *навчальному процесі* – під час підготовки курсу лекцій для дисциплін «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Порівняльне правознавство», «Філософія права», «Соціологія права». Окремі положення дисертаційної роботи можуть бути використані для підготовки відповідних розділів підручників та навчальних посібників;

– *правовиховній роботі* – для підвищення правової культури учасників правотворчої та правозастосовної діяльності.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертаційній роботі положення та висновки обґрунтовано на основі самостійних досліджень автора. Для аргументації окремих положень дослідження використано наукові праці інших учених, на які зроблено відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Дисертація була обговорена та схвалена на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Низку її положень було виголошено в доповідях на науково-практичних заходах: звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства» (м. Львів, 27 вересня 2013 року), звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 17 жовтня 2014 року), IV Всеукраїнській науковій Інтернет-конференції «Держава в умовах надзвичайного, воєнного стану та/чи військової окупації: історія і сучасність (правові аспекти)» (м. Львів, 19 червня 2015 року), II-ї заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р.), науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності» (м. Львів, 7 грудня 2012 року), I науковій-практичній конференції «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (м. Львів, 30 квітня 2015 року), звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 16 жовтня 2015 року), науково-практичній конференції «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8–9 лютого 2016 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено в 13 публікаціях, з яких чотири статті у наукових фахових виданнях України, одна стаття у науковому періодичному іноземному виданні та вісім тез доповідей на науково-практичних заходах.

Структура дисертації складається з вступу, трьох розділів, які містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки, з яких 175 – основний текст, 22 – список використаних джерел (204 найменування), 6 – додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми; висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт та предмет; охарактеризовано використані в дослідженні

дженні методи; сформульовано наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення; подано відомості про апробацію основних положень дисертаційної роботи; зазначено її структуру.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження судової практики як джерела права» містить п'ять підрозділів, у яких проведено огляд наукових позицій дослідників щодо судової практики, визначено методологічні засади проведення дослідження.

У підрозділі 1.1 «*Стан наукового дослідження теми*» здійснено узагальнення наукових поглядів та концепцій судової практики як джерела права. Протягом останніх років тривають дискусії про судову практику як джерело права і про нормотворчі функції вищих судових органів, однак поки не вироблено єдиних точок зору у вирішенні даної проблеми. В основному автори ототожнюють рішення вищих судових органів з нормативними актами, що мають силу закону, а судову нормотворчість з правотворчістю і законотворчістю. Саме ці обставини і породжують дискусію в науці і практиці.

Розглянуті проблемні питання судової практики в правовій системі дозволяють виявити її певну значимість не тільки в застосуванні права, а й у створенні правових позицій, що сприяє ефективному регулюванню в поєднанні із законом суспільних відносин і позитивно впливатиме на формування правових норм в правовій системі сучасної України.

У підрозділі 1.2 «*Методологія дослідження*» зазначено, що правильно вибрана методологія є основою наукового пізнання проведеного дослідження. Визначено, що закони діалектики, загальнонаукові та спеціальні методи, дозволили комплексно підійти до дослідження судової практики як джерела права, розкрити загальні закономірності виникнення і розвитку її як правового явища, виявити її форми, функції, взаємодію з іншими джерелами права, вплив на правотворчість, процедури формування, практичне застосування, законодавче або доктринальне визнання судової практики як джерела права України.

У підрозділі 1.3 «*Історичні етапи розвитку судової практики*» зазначено, що розвиток судової практики як джерела права відбувався у взаємозв'язку з нормативними актами, які розвивались, доповнювалися, а в деяких випадках змінювалися судовою практикою. Найбільш значуща, усталена судова практика була орієнтиром для застосування у спірних випадках; використовувалася законодавцем при створенні правових норм в нормативних актах; створені судовою практикою правові положення прецедентного характеру застосовувалися судовими органами при вирішенні справ. При цьому судова практика виступала регулятором суспільних відносин, дозволяла вирішити спірні казуси між сторонами, виробляла правові положення для законодавчих органів, що сприяло формуванню та розвитку правової державності на території України.

У підрозділі 1.4 «Концептуальні підходи до визначення поняття судової практики як джерела права» встановлено, що судова практика – це певний результат судової діяльності, в певному виді судочинства, заснований на досвіді і суддівському розсуді, закріплений в судовому акті, що містить тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для застосування. Поєднання цих елементів судової практики утворює її структуру, що дозволяє їй існувати як в широкому розумінні, так і у вузькому.

Констатовано, що судова практика є джерелом права в тих випадках, коли в судовому акті вищого судового органу закріплені наступні положення: 1) надано роз'яснення про застосування нормативних актів; 2) вироблені нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; 3) надано тлумачення правової норми; 4) сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті. Дані особливості судової практики як джерела права, створені вищими судовими органами, дозволяють визначити її нормативно-правовий (прецедентний) характер, спрямований на регулювання суспільних відносин.

У підрозділі 1.5 «Система та види судової практики» аргументовано, що класифікацію судової практики слід розглядати як один із способів науково-практичного пізнання, що дозволяє зрозуміти її внутрішню структуру та зовнішні форми прояву. Наукова і практична цінність класифікації судової практики залежить від обґрунтованого вибору її форм, змісту, необхідних для правильного розуміння її сутності, і судового застосування до певних юридичних казусів в співвідношенні з нормами і принципами права.

Класифікацію судової практики проведено за такими критеріями: 1) правова основа закріплення судової практики в механізмі правового регулювання (нормативні акти, що визначають види судової діяльності, ієрархія судових органів, що закріплює судову практику); 2) форми вираження судової практики (рішення Конституційного суду України, постанови пленумів Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів; 3) способи впливу судової практики на законодавчі процеси (законодавча ініціатива вищих судових органів, їх судова практика у конкретних справах у вигляді постанов, яка враховується правотворчими органами при прийнятті нормативно-правових актів); 4) основи юридичної техніки в судовій практиці (включення судової практики до законів, кодексів під певними статтями, створення єдиної системи класифікації судової практики з основних галузей права (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне), систематизація судової практики); 5) науковості судової практики (точки зору вчених про розуміння, структуру, функції, місце і роль судової практики в системі джерел права, науково-практичні коментарі з питань судової практики тощо).

Розділ 2 «Судова практика як джерело права у сучасних правових системах» присвячений дослідженню особливостей та закономірностей розвитку судової практики як джерела права в англо-американській, романо-германській і релігійних правових системах.

У підрозділі 2.1 «Судова практика як джерело права в англо-американській правовій сім'ї» окреслено, що прецедентна система в англо-американській правовій системі призводить до того, що рішення вищих судів мають обов'язкову силу як для них самих, так і для судових інстанцій, що діють нижче.

Прецедентне право традиційно визначається як право, що складається із норм і принципів, створених і застосованих англійськими суддями в процесі винесення ними судових рішень. Прецедентне право як сума норм міститься у формі судових прецедентів, характеризується особливими властивостями: по-перше, це методи, якими користуються судді при створенні прецеденту, по-друге, це особлива правова культура, вимоги і принципи.

У підрозділі 2.2 «Судова практика як джерело права в романо-германській правовій сім'ї» констатовано, що судова практика як джерело є джерелом права не лише в країнах загальноправової сім'ї, а й у країнах інших правових систем. Природно, що судова практика в таких правових системах, як романо-германська, займає інше положення в ієрархії джерел права. Це пов'язано з групою особливостей самої правової системи. Подібна специфіка обумовлюється правовими традиціями, правовою ідеологією, традиційним розумінням джерел права, розумінням процесу правотворчості, ставленням до судової системи та низкою інших особливостей правової системи кожної країни.

У підрозділі 2.3 «Судова практика як джерело права в релігійних правових системах», проаналізовано особливості судової практики як джерела права у правових системах країн авраамістичних релігій (іслам, іудаїзм та християнство).

Розділ 3 «Судова практика як джерело права у правовій системі України».

У підрозділі 3.1 «Вплив судової практики на законодавчу діяльність» визначено, що в процесі удосконалення законотворчої діяльності може стати ефективною така форма діяльності, як обмін інформацією між вищими судовими органами і законодавчою владою про його стан, з визначенням нормативно-правових актів, що потребують змін, доповнень чи скасування або прийняття нового закону.

Потрібно використовувати при підготовці законопроектів інститут правового моніторингу, а саме судово-правовий моніторинг, який дозволить виявити вже встановлені судовою практикою проблемні норми права, що вимагають коректування з боку законодавчих органів.

Необхідно законодавчо закріпити за Верховним Судом право інформувати Верховну Раду України про проблемний стан законодавства, недоліки якого були виявлені за результатами судового розгляду, і судом вироблена правова позиція з даного питання. Ідеї про можливе коригування, прийняття того чи іншого нормативного акту також можуть бути запропоновані на круглих столах, наукових конференціях, з'їздах суддів.

Зауважено, що судова практика дозволяє не тільки оперативно врегулювати спірні суспільні відносини і виробити рекомендації однакового застосування судами нормативних актів, а й своєчасно сигналізувати про неблагополуччя справ у зв'язку із застосуванням закону та безпосередньо впливати на законотворчу політику з метою формування правових норм.

У підрозділі 3.2 «Судова практика вищих судових органів України як складова судової практики», визначено, що авторитет і значення роз'яснень Верховного Суду України, прийнятих у формі постанов Пленуму, були завжди значними у весь період існування Суду, оскільки поодинокі рішення суду обходилося без підкріплення своєї позиції посиланням на відповідні постанови Пленуму Верховного Суду СРСР, чи УРСР, чи України.

Протягом всієї своєї історії залишається в теорії дискусійним питання про визнання постанов Пленуму Верховного Суду джерелами права. Проте нами надані поетапні спростування всіх основних наукових аргументів проти такого визнання. Окрім того, на його захист яскраво свідчить сама практика Верховного Суду. За певних часів пануючої законодавчої запущеності, Пленум фактично поповнював прогалини в праві шляхом керівних вказівок (роз'яснень), які при подальшій кодифікації законодавства були повністю чи частково запозичені законодавцем.

Роз'яснення, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду, не є судовими прецедентами в класичному варіанті загального права. Однак, той факт, що постанови Пленуму не є судовими прецедентами, не свідчить в свою чергу, що вони не є джерелами права, в яких містяться нові правоположення. Такі нові правоположення, що вироблені судовою практикою, узагальнені на пленарних засіданнях і викладені в постановах Пленуму як у джерелах права містяться в таких двох групах постанов: а) створення прецеденту тлумачення норм права шляхом різних видів конкретизації; б) усунення прогалин у тих галузях права, де допускається використання аналогії права та/чи аналогії закону.

У підрозділі 3.3 «Основні тенденції розвитку судової практики як джерела права в Україні» наголошено, роль і значення судової практики не повинні зводитися лише до забезпечення однакового застосування судами положень законодавства. Верховний Суд має і може здійснити активний вплив на зміст законодавства, оскільки в положеннях і роз'ясненнях судової практики деталізуються недоліки нормативно-правових актів, і водночас, знаходять свій прояв оптимальні варіанти їх подолання. У разі розбіжностей в правових позиціях вищих спеціалізованих судів і ВСУ, викладених в їх рекомендаційних роз'ясненнях, судам відповідної юрисдикції належить вряхувувати правові позиції Пленуму ВСУ.

З метою підвищення ефективності впливу судової практики на вирішення проблем застосування положень цивільного, господарського, адмі-

ністративного та кримінального законодавства, доцільно прийняти відповідну постанову Верховного Суду, поклавши в її основу правові позиції як Верховного Суду України так і Вищих спеціалізованих судів України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі одержаних наукових та практичних результатів вирішено поставлене наукове завдання щодо дослідження теоретико-правових аспектів судової практики як джерела права. Розв'язанню поставленого в дисертації завдання сприяли філософські, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано достовірні результати, що мають якісні та кількісні показники судової практики як джерела права.

1. Сучасні судові акти вищих інстанцій слугують важливими регуляторами поведінки суб'єктів права, еталоном однакового правового застосування з характерними ознаками прецеденту.

Визначено, що судова практика – це певний результат, підсумок судової діяльності, в певному виді судочинства, заснований на досвіді та суддівському розсуді, закріплений в судовому акті та містить правові положення, тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій.

Судова практика вищих судових органів є джерелом права лише тоді, коли в судовому акті: закріплені положення, що роз'яснюють специфіку застосування нормативних актів; вироблені нові правові правила матеріального і/або процесуального характеру; дано тлумачення правової норми; сформульовано правову позицію, якою подолано прогалину, дефект або колізію в нормативно-правовому акті. Особливість судової практики як джерела права, створеної вищими судовими органами, визначається її прецедентним характером, спрямованим на регулювання суспільних відносин.

2. Встановлено та проаналізовано історичні етапи розвитку судової практики: 1) судова практика у Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві, Гетьманщині, Російській імперії, Українській Народній Республіці (з кінця IX ст. і до 1917 р.); 2) судова практика в радянській правовій системі (з 1917 р. і до 1991 р.); 3) судова практика в правовій системі сучасної України (з 1991 р. і по теперішній час).

3. Проведено класифікацію судової практики за видами залежно від критеріїв, ознак. Розглянуто класифікацію як один із способів наукового пізнання, що дозволяє під певним кутом зору розкрити як внутрішню структурні взаємозв'язки судової практики, так і зовнішні форми її прояву, співвідношення з широким соціальним контекстом, що відкриває нові можливості в дослідженні даного явища.

Запропоновано класифікацію судової практики (з урахуванням її статичної і динамічної) за наступними критеріями:

- 1) за юридичною силою;
- 2) за функціональністю;
- 3) за суб'єктами;
- 4) за об'єктом;
- 5) за судовими актами;
- 6) за галузевим критерієм;
- 7) за формою;

4. Проаналізовано судову практику як джерело права в англо-американській, романо-германській та сучасних релігійно-правових системах.

Встановлено, що прецедентна система в англо-американській правовій системі призводить до того, що рішення вищих судів мають обов'язкову силу як для них самих, так і для судових інстанцій, що діють нижче.

Прецедентне право традиційно відзначається як право, що складається із норм і принципів, створених і застосованих англійськими суддями в процесі винесення ними судових рішень. Прецедентне право як сума норм міститься у формі судових прецедентів, характеризується особливими властивостями: по-перше, це методи, якими користуються судді при створенні прецеденту, по-друге, це особлива правова культура, вимоги і принципи.

Зазначено, що судовий прецедент займає особливе місце в романо-германській правовій сім'ї, що зумовлено як культурними, так і історичними традиціями. В деяких правових системах він проявляється більше, в інших менше, проте виступає дієвим засобом швидкого розвитку правової системи.

Встановлено, що у релігійно-правових системах судова практика формально не визнана джерелом права, однак судові рішення прийняті вищими судами деяких країн (Алжир, Єгипет, Ліван, Лівія, Іран, Ізраїль, Судан та ін.), фактично застосовуються в якості обов'язкових нижчестоячими судовими органами.

Сучасна правова доктрина ісламу не визнає судовий прецедент і судову практику джерелами ісламського права. Рішення судді не набувають обов'язкової сили ні для інших суддів, ні для суддів, що винесли таке рішення, при розгляді аналогічних справ. Рішення судів численні та різноманітні, тому ніколи не розглядалися мусульманськими юристами як джерела права, бо це тільки судження морального характеру, що можуть зазнати будь-яких переглядів з метою покращення.

У сучасному Ізраїлі судова практика як джерело права формувалася під впливом загального права. Так, до 1948 р. суди під час здійснення правосуддя застосовували англійську й палестинську судову практику, а після 1948 р. – ізраїльську судову практику.

5. Особливе місце в системі судової практики займають правові позиції Верховного Суду України. Правова позиція Верховного Суду України – це виражені в рішеннях у конкретних справах і роз'ясненнях судової практики Верховного Суду України правові судження, що містять розуміння

найвищим судом України правових норм в процесі здійснення ним правосуддя. Правові позиції Верховного Суду України відрізняються найбільш високим рівнем узагальнення і спеціалізації в порівнянні з іншими актами Верховного Суду України. Правові позиції висловлені в рішеннях Верховного Суду України, мають пріоритет серед усіх позицій в системі судів загальної юрисдикції, апеляційних та вищих спеціалізованих судів.

6. Для підвищення ефективності законотворчої діяльності, необхідно між судовою та законодавчою владою запровадити взаємодію у сфері обміну інформацією про стан законодавства, а саме: необхідності внесення змін, доповнень, скасування та ухвалення нових правових норм. Слід доповнити частину 2 статті 36 Закону України «Про судоустрій та статус судів» пунктом, про те, що Верховний Суд «періодично інформує Верховну Раду України про недоліки законів України, які були виявлені за результатами судових розглядів, та подає у зв'язку з цим рекомендаційні висновки по вдосконаленню законодавчих актів».

У зв'язку з цим, частину 2 статті 46 Закону України «Про судоустрій та статус судів» доповнити пунктом: «надає рекомендаційні висновки щодо вдосконалення законодавчих актів недоліки в яких були виявлені за результатами судових розглядів».

Для здійснення моніторингу судової практики, слід розробити єдині методичні рекомендації для системи судоустрою України. У цих рекомендаціях слід передбачити: суб'єктів та об'єкти моніторингу судової практики; чітку координацію дій між судами різних рівнів; процедуру проведення моніторингу судової практики; критерії, за якими такий моніторинг необхідно проводити; способи впровадження результатів моніторингу судової практики тощо.

7. Вироблення правових позицій судовими органами залежить від статусу органу в ієрархії судової системи. Створення правових позицій вищими судовими інстанціями надає їм загальнообов'язковий характер, знімає правову невизначеність у регулюванні відносин і спрямовує нижчі інстанції до їх безпосереднього застосування.

Судова практика напрацьовується усіма інстанціями судової системи, але обов'язковою для нижчих інстанцій визнається судова практика вищих судових органів, що забезпечує стабільність правозастосування при вирішенні окремих категорій справ. Загальнообов'язковість судової практики вищих судових органів дозволяє знизити ризики у тлумаченні та застосуванні норм права на шкоду правам і свободам фізичних та юридичних осіб, забезпечує єдність судової практики, виробленої вищими судовими органами, створює послідовність у застосуванні норм права нижчими судами. Єдина обов'язкова судова практика вищих інстанцій є ефективним засобом правового регулювання, що забезпечує безпеку і захист норми права при її застосуванні. З метою оптимізації вітчизняної правової системи пропонується юридичне закріплення принципу обов'язковості судової практики вищих судових органів.

8. Однією з тенденцій розвитку системи джерел права України є проникнення прецедентних засад у вітчизняну правову систему, що має важливе значення, попри те, що суперечить вітчизняній правовій доктрині, згідно з якою судові органи влади не можуть мати правотворчих повноважень.

Після прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», сформульоване Європейським судом з прав людини правове положення є правовим орієнтиром у вирішенні спірного питання щодо конкретного права. Однак, здійснення захисту Європейським судом з прав людини як останньою інстанцією не означає, що сформоване ним правове положення треба розглядати як догму. Розбіжності судової практики Європейського суду з прав людини і національних судів не мають системного характеру, однак не варто нехтувати ними, а треба визначити порядок їх усунення. Це сприятиме підвищенню ролі судової практики, однозначному застосуванню положень Конвенції та національного законодавства, виваженому підходу до формування правового положення, його обґрунтування.

9. Вважаємо, що у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VIII саме Верховний Суд має формувати єдині орієнтири та єдині підходи при вирішенні справ, щоб громадяни могли передбачувати наслідки своєї діяльності, захищати свої права всіма засобами, що не суперечать закону, зокрема і в судах. Такі єдині підходи ґрунтуються на фундаментальних правових цінностях та принципах, які пронизують усю національну правову систему та є фундаментом законодавства і судової практики. З точки зору звичайного громадянина вони є своєрідними маркерами, ціннісними орієнтирами щодо правомірності власної поведінки та діяльності органів публічної влади.

У цій системі координат важливе місце посідає Конституція, яка є загальним мірилом обмеження свавілля влади та гарантій прав і свобод людини. Тому питання забезпечення верховенства Конституції у діяльності судів стає ключовим, яке свідчить про належну кваліфікацію і рівень компетентності судді.

Єдність судової практики ґрунтується і на обов'язковій судів слідувати сталій практиці Конституційного Суду України. Зокрема, це може виражатися у переглядові раніше ухвалених рішень у разі, коли буде встановлено, що суди ухвалювали рішення на основі положень закону, визнаних неконституційними.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Слотвінська Н. Д. Теоретико-правові підходи до розуміння судового прецеденту як складової частини судової практики / Н. Д. Слотвінська // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. – 2015. – № 5. – Том 1. – С. 18–21.

2. Слотвінська Н. Д. Історико-правові аспекти формування судової практики як джерела права в Україні / Н. Д. Слотвінська // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 8. – С. 38–45.

3. Слотвінська Н. Порівняльно-правова характеристика судової нормотворчості / Н. Слотвінська // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 1. – С. 32–33.

4. Слотвінська Н. Д. Теоретико-правовий аналіз судової практики вищих спеціалізованих судів в Україні як джерела права / Н. Д. Слотвінська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2016. – № 19. – С. 27–30.

5. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права єврейського та ізраїльського права / Н. Д. Слотвінська // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 5. – С. 108–111.

6. Слотвінська Н. Д. Правове регулювання судової практики як джерела права / Н. Д. Слотвінська // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства: тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 27 вересня 2013 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – С. 242–245.

7. Слотвінська Н. Д. Місце постанов Пленуму Верховного Суду України у системі джерел права України / Н. Д. Слотвінська // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 17 жовтня 2014 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 346–349.

8. Слотвінська Н. Д. Джерельність актів конституційного суду: історія і сучасність / Н. Д. Слотвінська // Держава в умовах надзвичайного, воєнного стану та/чи військової окупації: історія і сучасність (правові аспекти): матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції від 19 червня 2015 року / Наук. Інтернет-конференції. – Вип. 4 / Терлюк І. Я. (укладач) / ІНПП НУ «Львівська політехніка». – Львів: Ліга-Прес, 2015. – С. 121–124.

9. Слотвінська Н. Д. Судова практика в системі джерел права / Н. Д. Слотвінська // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II-ї заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 16 квітня 2015 р.). – Львів: ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 137–138.

10. Монастирецька Н. Д. Практика Європейського Суду щодо дотримання прав людини як джерело права. / Н. Д. Монастирецька // Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності. – 2012. – С. 54–56.

11. Слотвінська Н. Д. Джерельність в індустрійській правовій системі / Н. Д. Слотвінська // Проблеми правової реформи та розбудови громадянсь-

кого суспільства в Україні: тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів від 16 жовтня 2015 року. – 2015. – С. 248–249.

12. Слотвінська Н. Д. Судова практика та судовий прецедент в системі джерел права / Н. Д. Слотвінська // Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: матеріали учасників Першої науково-практичної конференції (Львів, 30 квітня 2015 р.). – Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. – С. 126–129.

13. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права у системі права Великого князівства Литовського / Н. Д. Слотвінська // Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції: збірник матеріалів науково-практичної конференції (Львів, 8–9 лютого 2016 р.). – Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. – С. 148–149.

АНОТАЦІЯ

Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2016.

У дисертації здійснено загальнотеоретичний аналіз природи судової практики як джерела права. Визначено концептуальні основи методології пізнання судової практики. Досліджено особливості формування судової практики як джерела права. Запропоновано авторське трактування змісту поняття «судова практика» та розкрито основні властивості цього явища. Охарактеризовано систему судової практики. Розкрито судову практику як джерело права у сучасних правових системах. Виокремлено роль і вплив судової практики на законодавчу діяльність. Простежено динаміку судової практики вищих судових органів України. Охарактеризовано і проаналізовано тенденції розвитку судової практики як джерела права в Україні.

Ключові слова: правотворчість, джерело права, судова практика, класифікація судової практики, моделі судової практики, судова практика вищих судових органів України.

АННОТАЦИЯ

Слотвинская Н. Д. Судебная практика как источник права. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история

политических и правовых учений. – Национальный университет «Львовская политехника» Министерства образования и науки Украины, Львов, 2016.

В диссертации осуществлен общетеоретический анализ природы судебной практики как источника права. Определены концептуальные основы методологии познания судебной практики. Исследованы особенности формирования судебной практики как источника права. Предложена авторская трактовка содержания понятия «судебная практика» и определено основные свойства этого явления. Охарактеризована система судебной практики. Раскрыто судебную практику как источник права в современных правовых системах. Выделены роль и влияние судебной практики на законодательную деятельность. Прослежена динамика судебной практики высших судебных органов Украины. Охарактеризованы и проанализированы тенденции развития судебной практики как источника права в Украине.

Ключевые слова: правотворчество, источник права, судебная практика, классификация судебной практики, модели судебной практики, судебная практика высших судебных органов Украины.

SUMMARY

Slotvinska N. Litigation as a source of law. – Printed as a manuscript.

The thesis for a scientific degree of Candidate of Law in specialization 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2016.

The thesis presents a general theoretical analysis of the nature of judicial practice as a source of law. Conceptual knowledge bases of investigation methodology of judicial practice are defined. The features of formation of judicial practice as a source of law are examined. The author's interpretation of the notion of «Judicial practice» is proposed and the basic properties of the phenomenon are explained. The system of juridical practice is given characterisation. Juridical practice is shown as a source of law in modern legal systems. The role and impact of juridical practice on legislative activity is determined. The dynamics of juridical practice of higher courts of Ukraine are investigated. Trends of judicial practice as a source of law in Ukraine are characterized and analyzed.

Keywords: lawmaking, source of law, jurisprudence, judicial practice, classification model of jurisprudence, judicial practice of higher courts of Ukraine.

Підписано до друку 12.01.2017 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 0,9.
Зам. № 6. Наклад 100 пр.

Видавництво «ПАІС»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 р.
вул. Гребінки 5, оф. 1, м. Львів, 79007
тел.: (032) 225-60-14, (032) 261-24-15
e-mail: pais@mail.lviv.ua; <http://www.pais.com.ua>